

пускать красного петуха); фразеологизм же *пускать (давать) петуха* в значении - 'издавать фальшивые звуки' создан на основе сходства голоса певца, сорвавшегося на высокой ноте, с "пением" петуха. Такая омонимия является результатом случайного совпадения компонентов, образующих фразеологические обороты.

В иных случаях источником фразеологических омонимов становится окончательный разрыв значений многозначных фразеологизмов. Например, значение фразеологизма *ходить на цыпочках* - 'ходить на кончиках пальцев ног' послужило основой для появления его образного омонима *ходить на цыпочках* - 'заискивать, всячески угождать кому-либо'. В подобных случаях трудно провести границу между явлением многозначности фразеологизма и омонимией двух фразеологических единиц.

Особо следует сказать о так называемой "внешней омонимии" фразеологизмов и свободных словосочетаний. Например, фразеологизм *намылить шею* означает - 'проучить (кого-либо), наказать', а семантика свободного сочетания *намылить шею* полностью мотивирована значениями входящих в него слов: *Нужно хорошенько намылить шею ребенку, чтобы отмыть всю грязь*. В таких случаях контекст подсказывает, как следует понимать то или иное выражение - как фразеологизм или как свободное сочетание слов, выступающих в своем обычном лексическом значении; например: *Тяжелая и сильная рыба бросилась... под берег. Я начал выводить ее на чистую воду*

(Пауст.). Здесь выделенные слова употребляются в их прямом значении, хотя в языке закрепилось и метафорическое использование этого же словосочетания - фразеологизм *выводить на чистую воду*.

Однако, поскольку свободные словосочетания принципиально отличаются от фразеологизмов, говорить об омонимии таких выражений в точном значении термина нет оснований: это случайное совпадение языковых единиц разного порядка: *ат қою* 1) дать имя ребенку, 2) прискакать на похороны на коне, плача, причитая, 3) пуститься в атаку, начать наступление; *көзі ашылу* - 1) стать грамотным, 2) избавиться от трудностей, 3) понимать жизнь.

1. Чалкова Е.Г. Основы иноязычной личностно-ориентированной фразеосемантики: Дисс. докт. филол. наук. - М., 1999. - 330 с.

2. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. - М.: Школа "Языки русской культуры", 1995.

3. Шмелев А.Д. Русский язык и внеязыковая действительность. М.: Языки славянской культуры, 2002.

4. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Аспекты теории фразеологии. М., 2008.

5. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселері. - Алматы: Ана тілі, 1998.

Мақалада қазақ, орыс тілдеріндегі фразеосемантика мәселесі қарастырылады.

Автор лексикадағы семантикалық қатынастардың типтерін көрсетеді.

The article shows phrasal-semantic problems of the Kazakh and Russian languages The author divides the types of semantic relationship.

Н. Егізбаева

ШҰҒЫЛ ЖӘНЕ ЫЗЫҢ ДАУЫССЫЗДАРДЫҢ МОРФОНОЛОГИЯЛЫҚ АЛМАСУЫ

Жеке айтылған дыбыстар дыбыстар тіркесімінде айтылғаннан ерекше болады. Бірінен кейін бірі тізіліп айтылғанда кәдімгі нормадан ауытқушылықтың болуы әбден мүмкін. Жеке бір дыбысты айтқанда дыбыстау мүшелері өзінің қызметін орындап болып, бастапқы қалпына тез оралады. Ал морфемалар құрамындағы дыбыстарды айтқанда, мұндай процесс болмайды, дыбыстау мүшелері ары қарай жұмысын жалғастыра береді. Осы жағдайда дыбыстар бір-біріне әсер етеді, морфемалар бір-бірімен кірігеді, дауысты дыбыстар дауыссыздармен,

дауыссыздар дауыстылармен жымдасып айтылады. Осындай жағдайда дыбыстар әртүрлі өзгерістерге түседі. Осылайша комбинаторлық өзгерістер жүзеге асатыны белгілі.

Қазақ тіл білімінде шұғыл дауыссыз дыбыстардың айтылуда ызыңға жуықтайтындығы жайлы пікірлер бар. Бұл турасында академик Р. Сыздық: «Екі дауыстының ортасында келген б дыбысы қазақ сөздерінде жеке тұрғанда айтылуынан сәл өзгешелеу болып естіледі. Мысалы, *Абай, таба, көбелек* сөздеріндегі б дыбысын айтқанда, екі ерін бір-біріне тиіп, қатты жуыс-

пайды» [1, 117 б.] деген пікір айтады. Бұл пікірді С. Мырзабеков былайша өрбітеді: «Тек б ғана емес, шұғыл дауыссыздардың бәрі дерлік сөз ішінде, әсіресе дауыстылар қоршауында ызың болып, немесе соған бейім айтылады. Мәселен, *Абай, ақын, ата, әке, ана, адам, апа* сияқты сөздердің құрамындағы *б, қ, т, к, н, д, п* дыбыстарын жеке тұрғандағысындай шұғыл етіп айту жарамайды. Дұрысы, бұлар, жуасып, босап, ызыңға жуықтап дыбысталуға тиіс» [2, 63 б.].

Д-л, л-д дыбыстарының алмасуы арқылы жасалған нұсқалар, мысалы, *тыңда – тыңла, маңдай – маңлай, таңдай – таңлай, ақшадай – ақшалай, шикідей – шикілей, дүріл – гүріл, мұңды – мұңлы* тілімізде жарыса қолданылып жүр. Мұндағы дыбыс алмасуы морфемалар жігінде *ңд* дыбыстық тіркесінен гөрі *ңл* дыбыстық тіркесінің өнімді қолданылуының әсері болуы мүмкін.

Бұл құбылысты морфонологиялық деуіміздің бір себебі позицияға тәуелсіз, мысалы көптік жалғауларының *-лар/-лер* нұсқасын да, *-дар/-дер* нұсқасын да сөзге жалғап айтуға болады. А. Айғабылұлы тұлғалар жігіндегі дауыссыз дыбыстардың үндесуін фонетика аясында ассиляция деп қарастырылып келе жатқанына қарамастан, кейде позицияға тәуелсіз дыбыс алмасуларының болатынын, яғни кейбір ауытқушылықтарды морфонологиялық деп көрсетеді. Мысалы: *теңлік > теңдік, шыңла > шыңда, теңле > теңде, оңлы > оңды* т.б. [3, 39 б.]

Қазақ тілі говорларындағы *л-д* алмасуы – жиі кездесетін құбылыстардың бірі. Диалектолог ғалымдар *д-л* дыбыстарының алмасуы оңтүстік және шығыс говорларына тән екендігін айтады. Кейбір сөздердің түбірінде, мысалы, *маңлай – маңдай, түңлік – түндік, таңлай – таңдай, адал – адал*, ал кейбір *ң* дыбысына бітетін сөздерге *-ла, -ле, -да, -де, -та, -те* жұрнақтары жалғанғанда тек *-ла, -ле* варианты жалғанып айтылады. Мысалы, *тыңла, аңла, таңла*. Дауысты дыбыстарға бітетін түбірлерге *-лай, -лей, -дай, -дей* жұрнақтары жалғанғанда *ақшалай – ақшадай, жылылай – жылыдай, екіншілей – екіншідей, тірідей – тірілей* болып алмасады. *Ң* дыбысына бітетін кейбір түбірлерге *-лық, -лік, -дық, -дік, -лы, -лі, -ды, -ді* қосымшалары жалғанғанда *мұңлы – мұңды, теңлік – теңдік, саңлақ – саңдақ, бірлі жарым – бірді жарым, шаңлақ – шаңдақ* болып қолданылады.

Профессор А. Айғабылұлы *п-б, т-д, қ-г, к-г* түрінде алмасуы тіліміздің эволюциялық даму барысындағы ұяңдану үдерісінің нәтижесі деп түсіндіреді. Ғалым «*п, б* дыбыстары *м, у* дыбыс-

тарымен, *қ, г* дыбыстары *й, у* үнді дыбыстарымен алмасуында да назар аударарлық мәселе бар. Мысалы, *жытсық – жымсық, құрбан – құрман, күбілжі – күмілжі, жап – жамыл, бақ – бау, соқ – сой* т.б. сияқты варианттар да тіл арты дыбысының тіл алдына жылжу тенденциясымен пайда болған. Тіл алдына жылжу тенденциясы үнді дыбыстардың өзара алмасуы кезінде де байқалады. Мысалы, *ң-у (аң – ау, аңсар – аусар)*, *н-й (тыныш – тыйыш)*, *л-н (түгелде – түгенде)* алмасулары осыны байқатады [3,46].

Х. Кәрімов жоғарыда көрсетілген мысалдарды осыған ұқсас жіктеп, бұл құбылысты қосымшамен түбір арасында іске асатындықтан морфонологиялық деп тану орынды екендігін айтады [5, 139 б.]. Х. Кәрімовтің бұл тұжырымын біз толық қолдаймыз, біріншіден, бұл алмасу морфемалар жігінде іске асады, екіншіден барлық сөздерді бірдей қамтымайды. *Маңлай – маңдай, түңлік – түндік, таңлай – таңдай* сөздері қазіргі тілімізде түбір сөздер сияқты болғанымен, көне түркі жазба ескерткіштерімен салыстырғанда туынды түбірлер екенін түсінеміз. Сонымен қатар қазақ говорларында әдеби тілде *л* айтылатын сөздер құрамында *д-ның* келуі мынадай позицияларда кездеседі:

1) *й* дыбысы мен дауысты дыбысқа аяқталатын біраз сөздерге көптік жалғауы жалғанғанда *л-д* алмасуы жүзеге асады: *олар – одар, бұлар – бұдар, аналар – анадар, мыналар – мынадар, нелер – недер, әлгілер – әлгідер, қойлар – қойдар, үйлер – үйдер, бұрынғылар – бұрынғыдар* т.б.

2) Сын есім тудыратын *-лы/-лі* жұрнағының кейбір сөздерге *-ды/-ді* нұсқасы жалғанады. Мысалы: *сырлы аяқ – сырды аяқ, үйлі-баранды – үйді-баранды, бірлі-жарым – бірді-жарым* т.б.

Көптеген түркі тілдерінде морфемалар жігінде *л* дыбысы айтылатын жерде қазақ тілінде *д* қолданылады және бұл құбылыс «Күлтегін» және Махмуд Қашқари сөздігінде де байқалған. Бұдан пайымдайтынымыз: *л* дыбысы алғаш пайда болып кейінгі кезеңдерде *д* дыбысына ауысқан. С.Омарбеков бұл дыбыстардың алмасуына көршілес түркі тілдерінің ықпалынан деп айту қиын дейді, мысалы, *түңлік – түндік* сөзінің *түңлік* варианты шығыс Қазақстанда жиі қолданылады. Мысалы, *дуадақ* сөзі қарақалпақ тілінде *тууалақ – дууалақ*, ал өзбек тілінде *тувалоқ* [5, 1 б.]. Яғни, *-дақ, -лақ, -тақ* деген нұсқалары бар. Демек, бұл сөзде де *л-д* алмасуы морфемалар жігінде іске асады.

Профессор С. Омарбеков *л-д* және *л-т* дыбыс алмасуларын Моңғолия Республикасының Баянөлгей аймағында тұратын қазақтардың

тілінен келтіреді (*солар – содар, сөйле – сөйде, ойлы-қырлы – ойду-қырды, батырлық – батырдық*). Ғалым бұл дыбыс алмасулардың себебін былайша түсіндіреді: 1) көптік жалғауы (*ағадар – ағалар, інілер – інідер*); 2) етістік тудырушы -ла жұрнағы (*терле – терде, айғайла – айғайда, үйлен – үйден*); 3) сын есім тудырушы -лы жұрнағы (*қарлы – қарды, негүрлым – негүрдым, байлаулы – байдауды*); 4) -лық қосымшасының -дық түрінде қолдану (*қорлық – қордық, денсаулық – денсаудық, кедейлік – кедейдік*); 5) шет тілден енген сөздер (*дәулет – дәудет, Бағдәулет – Бағдәудет, Қайролда – хайр-аллах, Файзолда – фаузаллах*) [5, 134-136 бб.].

Б.А. Серебренников «Из истории звуков и форм тюрских языков (о чередовании начальных *b* и *m*)» деген мақаласында аталған алмасу туралы былай дейді: «Одной из примечательных особенностей тюрских языков является довольно трудно объяснимое и нерегулярное чередование начальных *b* и *m* в словах, материальное родство которых представляется совершенно бесспорным, ср. татар. *борчак* «горох», шорск. *мырчак*; тур. *bin* «тысяча», татар. *мең*; татар. *борын* «нос», казах. *мұрын*; якутск. *бус* «лед», тур. *buz*, татар. *боз*, узб. *мус*; татар. *башак* «колос», казах. *масақ*; татар. *балта* «топор», шорск. *малта* и т. д.» [6, 3 б.]. Бұл құбылыс қазіргі кезде бір тілдің өз ішінде кездесетіндігі және фонетикалық заңдылықтарға тәуелді емес, морфонологиялық дыбыс алмасулар ретінде дәлелденіп отыр.

Мысалдар: *бәпеле – мәпеле*: Оған күн де, жел де тигізбей, гүл секілді *мәпелеп* өсіріп келе жатқан-ды (І. Есенберлин). Қатира бастаған бірекі әйел бір үйде: балаларды шомылдырып, таза киімге орап, бесікке салып, *бәпелеп* жатыр. *Бұндай – мұндай*: Бұрын *бұндай* жауды кезіктірмегендіктен де киіктер бой салып қашпады (С. Елубаев). –Қой, өзіндікі шығар - деймін мен қай кезде *мұндай* өлең шығарғанымды есіме түсіре алмай (Ә. Нұршайықов). *Бұнша – мұнша*: –Ой, сабазым, неге *бұнша* сабылдың! – деді Әухам (Ғ. Мұстафин). Онша да *мұнша* жүріп, жолда қалған аттың жырын жырлағаным осы (С. Жүнісов). *Бекем – мекем*: Келін кеше кетем депті, Белді будым *бекем* депті (Б. Майлин.). *Алба-жұлба – алба-жұлма*: жұлғынан аяғы шығып *алба-жұлба* болып бүрсендеп бір әйел келді (Б. Майлин). Қалабай мектепке басқа балалардай *алма-жұлма* болып жүдеп келген жоқ (Ө. Тұрманжанов). *Құрбан – құрман; құр-*

бандық – құрмандық: *Құрмандық* шалатын, садақа тастайтын дөңгелек сажда от сәулесімен жалт-жұлт етеді (Ә. Шәріпов). Әбіш қана ауылдағы азын-аулақ шал-шауқандардың жиналып, *құрбандық* айтып, мал шалып жатқанынан хабардар етіп қойды (М. Дүйсенов). *Мейірман – мейірбан*: *Мейірман* ағасының айтуымен ол күзді күні оны жөндеп қайтадан салған (М. Дүйсенов). Бүгжендеп кетіп бара жатқан *мейірбан* ананың артынан ұзақ қарап тұрып қалдым (Р. Сәрсенбаев). *Бипазда – мипазда*: Оны *мипаздап* мақтап алу қажет (С. Бакбергенов).

П-м дыбыстарының алмасуы төмендегідей мысалдарда кездеседі:

Баишақ – баишақ: Максұт бұрынғы киімін сонда қалдырып, жаңадан аяғына *баишақ*, үстіне шапан сияқты ұзын киім кигізді (Б. Шалабаев). Етік, кебіс, мәсіден басқа *баишақ*, былғарымен жұлықтаған киіз етіктер жасалады (С. Қасиманов). *Жанапайла – жанамайла*: Дәрігер әйел мұны *жанапайлап*, сөзді от алғандай лыпылдатып келеді (С. Шаймерденов). Шал мал қайырған адам боп *жанамайлап*, ақботаның қасынан өте берді де, құрықты сілтеп кеп қалды (З. Шашкин). *Пұрсат – мұрсат*: – *Пұрсат* берсеңіз бірер күннен кейін жауап берейін, – деді (С. Омаров).

Сонымен қазақ тілінде шұғыл дауыссыз дыбыстардың айтылуда ызыңға жуықтайды. *Д-л, л-д* дыбыстарының алмасуына *нд* дыбыстық тіркесінен гөрі *ңл* дыбыстық тіркесінің өнімді қолданылуының әсері болуы мүмкін. Ал *б-м* және *п-м* дыбыстарының алмасуы «дағды факторына» байланысты қалыптасқан морфонологиялық құбылыс деуге болады.

1. Сыздықова Р. Сөз сазы. – Алматы, 1995. – 325 б.

2. Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: Сөздік-словарь, 1999. – 200 б.

3. Айғабылұлы А. Қазіргі қазақ тілі. Морфонология. – Алматы, 1999. – 199 б.

4. Кәрімов Х. Қазақ диалектологиясының кейбір мәселелері. – Алматы, 1973. – 48 б.

5. Омарбеков С. География фонетических различий казахской речи. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 223 с.

6. Серебренников Б.А. Из истории звуков и форм тюрских языков (о чередовании начальных *b* и *m*) // Советская тюркология. – 1971. – №6. – С.3-11.

* * *

В статье рассматривается морфонологическое чередование смычных согласных с шипящими согласными в казахском языке.

* * *

The morphonological alternation of concordant with hissing consonants in the Kazakh language is considered in the article.